

PRIKAZI I RECENZIJE

Josip Županov

Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma: odabrane rasprave i eseji (1995.–2001.)

Zagreb: Hrvatska sveučilišna naknada, 2002, 301 str.

Knjiga akademika Županova sastoji se od šest tematskih cjelina: *Tranzicijske polit-ekonomske teme*, *Elite moći i demos*, *Znanost na margini društva i politike*, *Društvene vrijednosti i politika*, *Nacionalitet i etnicitet*, *Politički režim i administracija*.

U poglavlju *Tranzicijske polit-ekonomske teme* problem tranzicije u središtu je autorovih analitičkih opservacija. Poduprta od Zapada i euforično primljena na Istoku, tranzicija zasad nije zadovoljila ni jednu stranu. Naime, kulturno i institucionalno nasljeđe socijalizma glavna je prepreka uspješnom primtku zapadnoga kapitalizma u istočnoeuropski politički ambijent. Specifičan »društveni ugovor« (ili ono što je upravo Županov imenovao *koalicijom političke elite i radništva*) održavao je, između ostalih činilaca, socijalizam nekoliko desetljeća. Socijalizam je pobijedio u seljačkim društvima i to će umnogome odrediti njegovu perspektivu. Seoska zajednica funkcionirala je na načelu *ograničenog dobra*, što je socijalizam naslijedio i u ideološkoj obradi prezentirao kao uravnilovku iz koje su izostavljeni nositelji političke moći koji funkcioniraju prema načelu političke lojalnosti te tako koriste određene privilegije. U tom sociopsihološkom ozračju razvija se skup kolektivnih stavova koje Županov naziva *egalitarnim sindromom*. U socijalizmu je bilo pokušaja privredne reforme iz planskoga u tržišni model privređivanja, a najviše je postignuto u bivšoj Jugoslaviji. Zašto reforma ipak nije uspjela? Županov smatra da ni jedan partner iz koalicije (radništvo i politokracija) nije bio zainteresiran za njezin uspjeh. Politička elita time bi izgubila znatan dio moći, a posebno

bi profitirali menadžeri i tehnostuktura. Fi-zičko radništvo iz drugih razloga nije poduprlo reformu. Jačanje tržišta favoriziralo bi obrazovanje i stručnije, a slabije kvalificirani ili nekvalificirani radnici vjerojatno bi u većem broju postali prepušteni tržištu rada. To je bilo dovoljno da se reforma zaustavi u ime »pune zaposlenosti« i sigurna radnog mjesta. Stvorena je masovna baza etatizma, koju čini koalicija nejednakih u kojoj patron (elita) »štiti« radnika »klijenta« i osigurava mu socijalna prava (sigurnost posla, jeftino školstvo, zdravstvo i sl.), te minimalan ali siguran dohodak. Radnici eliti zauzvrat daju dnevnopolitičku, ali (u kontekstu samorazumijevanja socijalizma) i historijsku legitimaciju. Sa srpskim osvajačkim ratom i ratnim sukobima, službena ideologija i »društveni ugovor« potisnuti su u »crnu rupu« kolektivne amnezije. Retuširaju se biografije, a sva slojevitost društvenog života, »objašnjavanog« pomoću jedne ideologije, biva prebrisana novom ideološkom (bolje rečeno kvaziideološkom) »istinom« koja u svojoj jednostavnosti i banalnosti socijalizam identifikira s mrakom, čineći ga time i analitički nezanimljivim. Binarni retorički model i jednodimenzionalna percepcija socijalne zbilje nametnuti su kao jedini prihvatljivi oblik novogovora. U bivšim socijalističkim zemljama razvio se politički kapitalizam nasuprot poduzetničkome koji obilježava razvijena građanska društva Zapada. Politički kapitalizam nije zasnovan na poduzetništvu, nego na legalnim i polulegalnim privilegijama, ali i sirovoj pljački i grabežu, što je posebno došlo do izražaja u ratnim sukobima. U tranzicijskim državama na sceni su oba tipa kapitalizma, s predominacijom političkoga. Koji će oblik prevladati? Autor se ne bavi prognozom, već navodi okolnosti koje će pogodovati političkom kapitalizmu ili ga onemogućavati. Tako se kao pozitivni činioci navode: inercija, naslijeđeni položaji i vještine vladanja iz socijalizma, neotradicionalizam, političko kameleonstvo (endo-

geni) i politička klasa kao stabilizator prostora, potrebna svjetskim moćnicima (egzogeni). Kao negativni činioci navode se smanjivanje vlastita kapitala, skupi krediti, pritisci podzemlja, kulturne promjene u smjeru sirova utilitarizma i oportunizma kao nove temeljne vrijednosne orijentacije, posebno u mladih naraštaja (endogeni) te izvana inducirana i održavana nestabilnost (egzogeni). U privatizaciji koja je provedena u ozračju klijentelskih odnosa, u Hrvatskoj se kao idealan tip političkoga kapitalista inaugurirao »tajkun« (ili kako ga vrlo efektno naziva Županov, »pajdaški kapitalist«!). Tajkuni isisavaju kapital iz poduzeća, od kojih s vremenom ostaju prazne ljuštore, da bi račun bio ispostavljen državnom proračunu, odnosno poreznim obveznicima.

Kako društvena kriza (a Hrvatska jest u nekom obliku krize), utječe na dvije glavne dimenzije svakog društva: *društveni sukob* i *društvenu solidarnost*? U početnom razdoblju tranzicije dominantni su horizontalni sukobi (u povodu organizacije/disolucije države). Nakon završetka ratnih sukoba, pojačavaju se vertikalni (klasni, socijalni) sukobi. Rat je na neko vrijeme intenzivirao normativnu integraciju (mehaničku solidarnost) koja je, prema Županovu, plod ugroženosti i intenziviranja hrvatske nacionalne ideologije, a ne obnove tradicionalnih obrazaca socijalne interakcije. Smanjenjem ratnih tenzija i ulaskom u mirnodopsko razdoblje, normativna integracija nije više dominantan oblik socijalne kohezije u hrvatskom društvu. No na prostorima posebne državne skrbi normativna integracija nije zamijenjena funkcionalnom (organska solidarnost), već svojevrsnim solidarnosnim vakuumom. Razlozi su u ukupnoj devastiranosti tog prostora i još dominantnim klijentelističkim obrascima ponašanja u mikrosocijalnom ambijentu lokalnih zajednica. Tranzicija, ali i svjetski trendovi, suočavaju hrvatsko društvo s još jednim problemom: usponom i padom fordizma. O čemu se radi? »Fordizam« je si-

nonim za masovnu proizvodnju, rad na traci, ekonomiju obujma i pune zaposlenosti, od Keynesa do socijalističkih modela sigurnoga radnog mjesta. Situacija se radikalno mijenja. Postmoderna paradigma u gospodarstvu funkcionira na fleksibilnosti, od radnog mjesta, preko obrazovanja, pa sve do fleksibilnosti identiteta. Sve to stavlja Hrvatsku pred mnogobrojne dvojbe i probleme, s temeljnim pitanjem/problemom: kako mijenjati sociokulturni ambijent i vrijednosne preferencije stanovništva te izgraditi socijalnu državu koja će osiguravati elementarna prava socijalno hendikepiranima i radnom dijelu društva? Korijeni problema uvelike su sociokulturni. U Hrvatskoj je industrijalizacija bila spora i zakašnjela. Kao glavni razlog autor navodi osmanlijsku vladavinu, koja je trajala nekoliko stoljeća. Tek u socijalizmu industrija prema udjelu postaje dominantnom u društvenom proizvodu. Razvija se specifičan tip gospodarstva u kojem poduzeće nije profitna ustanova već neka vrsta *pseudo-Gemeinschafta*, sa sigurnim radnim mjestom. Motiv raspodjele nadjačao je funkciju proizvodnje u takvom tipu gospodarstva što je, uz političke nedostatke socijalizma (monopol jedne partije), ubrzao kraj egzistirajućeg modela socijalizma. Uslijedio je rat, zatim privatizacija, što je dovelo do dezindustrijalizacije s poduzećima kao praznim ljušturama iz kojih je »isisan« kapital a radnici ostavljeni na milost i nemilost divljega neoliberalističkog tržišta. Pokazalo se, kako je to uočio V. Katunarić, da se u etnonacionalnoj političkoj paradigmi simbolički nacionalni resursi dijele svima u izobilju (mogućnost participacije u natjecanju za »velikog« Hrvata!), dok se tvrdi resursi dijele u ograničenom krugu klijentelskih i nepotističkih mreža, čiji su akteri lojalni »najvećim« i neupitnim Hrvatima. Na kvaziideološkoj razini taj eksperiment legalne pljačke (bilo je i ilegalne, naravno), trebao je biti »objašnjen« stvaranjem društva »stališa«, feudalne varijante hrvatskog ulaska u Euro-

pu! Rat je i na vrijednosnom planu donio značajne pomake. Ratna ugroženost i nekoliko stotina tisuća prisilnih migranata utjecali su na obnovu tradicionalnih društvenih veza tipa *Gemeinschaft* (u modernijoj verziji, normativne integracije). Retradicionalizacija nije značila neki dublji pomak prema predmodernim obrascima socijalne interakcije, nego je to ipak bio rezultat nacionalne homogenizacije u ratnom razdoblju. Već i u ratu, a posebice nakon njegova završetka, društvena kohezija slabi i nastaje neka vrsta solidarnosnog vakuuma. Novo društveno »ljepilo« (Županov, o. a.) može biti samo funkcionalna integracija, čiji infrastrukturni segment čini podjela rada, proizvodnja i razvoj gospodarstva. Kako to na prostorima posebne državne skrbi nije slučaj, neminovno je prisutno stanje anomalije na socijalnoj te apatije na individualnoj razini. Dezindustrializaciju prati i descijentizacija, koja se očituje kao marginalizacija znanosti i odlazak znanstvenika u inozemstvo. Takvo stanje autor naziva polumodernizmom. Znanost, osim na razini retorike, još uvijek nije važna za hrvatsku politokraciju. Umirovljenička se saga nastavlja, a dugovi, iako presuđeni u korist umirovljenika, ne isplaćuju se. Odgovor glasi: nema novca. Socijalna prava u Hrvatskoj nisu dio pravne države i uhodani mehanizam, već više ovise o voluntarizmu suverena, što se nastavlja na »besmrtnu« poruku Tita sucima: »Nemojte se držati zakona kao pijan plota!«

Zašto je znanost na margini društva i politike? Znanost političarima, kako ističe Županov, koristi za različite svrhe: reprezentativna (prozor u svijet), legitimacijska (glasovi na izborima), ideološka (neka vrsta sekularne religije), manipulativna (skrivanje iza znanstvenih autoriteta) i sl. Problem je u tome što se znanost u hrvatskoj politici ne shvaća kao razvojni resurs. Vladajuća politička garnitura, dobrim dijelom »preobučena« socijalistička, strahuje od uspona tehnostrukture i nositelja znanja, koji bi mogli

ugroziti njihovu gotovo apsolutnu prevlast u javnom životu. Upravo ti odnosi moći, uz slabo obrazovano stanovništvo, čine masovnu bazu antiscijentizma u Hrvatskoj. Ako se trend ubrzo ne promijeni, rezultati za hrvatsko društvo bit će porazni.

U svakom društvu postoji mnoštvo vrijednosti, koje se u analitičke svrhe grupiraju u vrijednosne orijentacije. Vrijednosti se mogu grupirati u dvije velike skupine: individualističke i kolektivističke. U Hrvatskoj, iz povijesnih razloga (slaba industrijalizacija, rat, socijalizam) uglavnom dominiraju kolektivističke vrijednosti. Završetkom rata situacija se nešto mijenja, iako individualni vrijednosni kod, uz naglasak na prava čovjeka pojedinca, još nije predominantna hrvatska zbilja. I upravo to nas sukobljuje s europskim okruženjem i dovodi do euro-hrvatske vrijednosne disonance (Županov, 2002). Autoritarni poreci koji su na ovim prostorima trajali desetljećima ostavili su duboke tragove u svijesti stanovništva. Fašizam, antifašizam i pogotovo rano razdoblje socijalizma, svaki na svoj način, nametali su bipolarnu vrijednosnu orijentaciju kao opću matricu totalitarne svijesti. Izrazite podjele »mi – oni« snažno su utjecale na razdoblje tranzicije i poslijeratnu atmosferu u Hrvatskoj. Umjesto dvovrijednosne, autor se zalaže za multivrijednosnu orijentaciju, u kojoj nema mjesta crno-bijelim tehnikama i podjelama na dobro i loše. U ocjeni ljudi, događaja i procesa nužno je uključiti skalu tipa: *uglavnom dobro, dobro, vrlo dobro – uglavnom loše, loše, vrlo loše*.

Kakva je veza etničnosti i politike, posebice nakon pada Zida u istočnoj Europi? Etnije u zemljama centra (razvijeni Zapad) već su u vrtlogu globalizacijskih trendova, što može dovesti do slabljenja grupne kohezije, ali možda i obrnuta procesa. Sve je više prisutna potraga za »korijenima« i oživljavanje etničkog/nacionalnog u razvijenim zemljama. U zemljama unutarnjega kruga (postkomunističke zemlje Srednje Europe) došlo je

do nacionalističkih gibanja ali ipak, uslijed želje za ulaskom u Europsku uniju, prevladalo je načelo nemijenjanja granica silom. Utoliko te zemlje nisu veći problem za Uniju i očekuje se njihovo pridruživanje razvijenim europskim zemljama. Problem je mnogo veći u zemljama vanjskoga kruga, a svakako najveći na prostoru bivše SFRJ. Ratni sukobi doveli su do etničkoga čišćenja, pa se autor pita kako opet do suživota. Osim termina suživot, u optjecaju su još multikulturalizam, zajednički život, koegzistencija i slični. J. Županov opredjeljuje se za suživot jer, nasuprot *multikulturalizmu*, kovanica domaće provenijencije *suživot* ne označava neki politički artefakt, već fenomen koji je nastao *prirodnim* razvojem, a njegovo je razaranje plod političkih projekata. I dalje daje sociološku definiciju pojma: »Suživot se sociološki može odrediti kao splet solidarnističkih mreža primarnih (neslužbenih) društvenih odnosa među pripadnicima različitih etnija na mikrosocijalnoj razini. To nije neka integrirana mreža – ona više nalikuje arhipelagu mrežnih *otoka* i *džepova*«. Suživot je stoljećima prisutan u lokalnim zajednicama na prostoru zemalja koje su 1918. ušle u sastav Jugoslavije. I »nova« Jugoslavija je, pored krvavih ratnih sukoba, naslijedila mrežu primarnih socijalnih odnosa kao društveni supstrat zajednice. Iako znatnim dijelom narušena, mreža primarnih socijalnih odnosa na relaciji Hrvati – Srbi pokazala se vrlo otpornom. Do regeneracije primarnih socijalnih veza nakon ratnih sukoba dolazi i prije nego što se to očekivalo, a Županov smatra da će se u gradovima prije obnoviti međuetnička povezanost jer je tamo etnička segregacija manje vjerojatna. Procesi međuetničkog približavanja ovisit će znatnim dijelom i o makroprocesima u državama nastalima na prostoru bivše SFRJ i njihovoj međusobnoj suradnji. Za razumijevanje tih procesa važne su i spoznaje o naciji. Autor smatra da su nacije u stalnom procesu stvaranja. Nacija stoga neprekidno zahtijeva nova otkrića, rekonstrukcije i (re)interpretacije.

Svaka naredna generacija nasljeđuje tradiciju, mitove, simbole, kulturu, te tome uvijek i nešto dodaje. U zemljama bivše Jugoslavije nužno je prevrednovanje nacionalnih/nacionalističkih mitova i prakse, pogotovo posljednjeg desetljeća, i uključivanje tih nacija u moderne europske tokove, što se na institucionalnoj razini razumijeva kao ulazak u Europsku uniju.

Svaka nova knjiga akademika Županova proširuje naše spoznaje o hrvatskom društvu i njegovu okruženju. Još više, stil koji nadilazi uskostručni i strogoznanstveni pristup (a da ga nikada ne napušta) pridonosi da se takvo štivo čita sa zadovoljstvom i uživanjem. Odlika je znanstvenog pristupa J. Županova u majstorskoj analizi koja uspješno integrira makro-mezzo-mikro razine socijetalne zbilje, a iznošenjem slikovitih i prepoznatljivih situacija iz svakodnevnoga života pojačava čitkost i zanimljivost teksta. Stoga nam ne preostaje drugo nego preporučiti ovu knjigu svima koji žele proširiti fundus znanja o glavnim procesima koji obilježavaju razdoblje tranzicije kroz koje prolazi hrvatsko društvo i hrvatska država.

Dragutin Babić

*Institut za migracije i narodnosti,
Zagreb*

Mark Rapley

Quality of Life Research – a Critical Introduction

London: Thousand Oaks; New Delhi:
SAGE Publications, 2003, 284 str.

Kvaliteta života koncept je koji se od šezdesetih godina prošlog stoljeća rabi u najrazličitijim primjenama u javnom životu i društvenim znanostima, premda sastavni elementi koncepta, odnosno karakteristike, osobine ili atributi koji određuju pojam kvalitete života postoje odavna. O njemu su raspravljali Sokrat i Aristotel, ali i mnogobrojne knjige zapadnjačke filozofije i literature,